

С.Г. ЧМИР

**ОДЕСЬКА ГРОМАДА В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ РУСІ
(КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Українські громади, їх зародження, еволюція, трансформація – один із цікавих, але фрагментарно вивчених сюжетів національної історії. Більш-менш з'ясовано витоки громадівського руху, але не вивчено період 1890-1900-х рр. – час внутрішньої консолідації, оновлення, політизації громад. Стосовно Одеської громади маємо спогади С.М.Єгунової-Щербини [7] та Є.Х.Чикаленка [17], розвідки О.Рябініна-Скляревського з початкового періоду її існування [13;14], а також нариси сучасних істориків О.Болдирєва [2;3] та А.Катренко [9]. Але, як видається, життя, праця та люди Одеської громади – цього південного центру тяжіння українського національного руху в його "організаційній" та "політичній" фазах – ще потребують більш уважного й ретельного розгляду.

Одеса та її громадське життя мали, на погляд очевидців, свої неповторні риси. Історик М.С.Слабченко формулював їх таким чином: "...Трохи відокремлене положення Одеси серед українських міст й віддаленість від таких центрів, як Київ чи Харків, і молодість університету, й торговельний характер та різнонаціональність міста й другі причини сприяли ізоляваності Одеси як українського центру. Зате ні в одному місті України й не можна було здібати такої боротьби інтересів, як в Одесі. Зокрема, тяжко діставалися перемоги на українському культурному фронті. З другого боку, ніде не відгукувались на політичні й інші події з таким завзяттям, як саме тут" [15, с.179].

Одеська громада, утворена в 1876 р. зусиллями педагогів Л.А.Смоленського, М.І.Климовича, М.Боровського і студента університету А.В.Крижанівського, була однією з найстарших в Україні [17, с.4]. В 1879 р. влада завдала громаді важких втрат, заславши до Східного Сибіру деяких найбільш активних членів (Є.І.Борисова, М.В.Ковалевського, В.Г.Мальованого, Я.М.Шульгіна). Але громада зімкнула свої лави, об'єднавшись навколо двох безперечних лідерів: гімназійного викладача історії Л.А.Смоленського й нотаріуса, відомого бібліографа, критика, фольклориста, лексикографа, перекладача М.Ф.Комарова (Комаря).

З перших років існування Одеської громади визначилися її особливі риси, які збереглися і в наступний період. Це – й більш демократичний, у порівнянні з елітарною "старокиївською", склад: за винятком деяких імен (М.М.Коцюбинський в "одеський" період свого життя, М.Ф.Комаров, Я.М.Шульгін, Є.Х.Чикаленко), в громаді не було людей, що залишили тривкий слід в українській культурі; її склали головним чином викладачі середніх навчальних закладів, лікарі, юристи, службовці міської управи. Це – і значна толерантність в національному питанні. Цікаво, що самі керівники громади не були українцями за походженням; так, М.Ф.Комаров був росіянином, а Л.А.Смоленський мав змішане, російсько-українсько-франко-німецьке етнічне коріння. Це – й стійка прихильність драгоманівським ідеям, що зумовило контакти як з представниками революційного народництва, так і одночасно – з російськими лібералами. Не випадково Л.А.Смоленський, намагаючись підкреслити радикалізм та своєрідний "інтернаціоналізм" Одеської громади, йменував її "Запорізькою Січчю", на відміну від консервативної та виразно української "Гетьманщини" – старої Київської громади [17, с.192-193].

В 1894 р. до Одеської громади належало близько 25 чоловік, серед них – М.Боровський, А.В.Крижанівський, М.І. та П.І.Климовичі, О.О. та Г.О.Андрієвські, К.Івашенко, І.Руденко, Г.Смирнов, О.Левицький, П.Злотчанський, А.Синявський, О.І.Погибка, Д.Д.Сигаревичі (усі, за винятком М.І.Климовича, викладачі гімназій), податкові інспектори Федоренко, М.Білінський, М.Шостаковський, лікар С.М.Волянський, поміщик Є.Х.Чикаленко та інші; наприкінці 90-х рр. увійшли лікар І.М.Луценко та Ф.Г.Шульга [17, с.5]. До Одеської громади, на відміну від Київської, приймали також і жінок (дружини Смоленського та Комарова, Є.О.Крижанівська та інші) [7, с.192].

Організаційний устрій Одеської громади головними рисами збігався з неписаним статутом старої Київської громади. Надзвичайно ретельно відбувалося прийняття в члени громади: за рекомендацією двох громадівців, після оголошення нової кандидатури не менш як на двох зібраннях, при цілковитій відсутності сумнівів чи заперечень, шляхом таємного і

неодмінно одноголосного голосування на третьому засіданні. До неофіта висувався такий мінімум вимог: високі моральні якості, стійкість національно-демократичних переконань, здатність бути корисним справі українського відродження. Національне походження значення не мало. Головним було власне національно-політичне "самовизначення" особи. За Л.А.Смоленським, кожен громадівець мав сповідувати мінімум два принципи: народність даної країни визначається складом її селянського населення; особа, що проживає в якості постійного мешканця цієї країни, повинна широко слугувати інтересам її народу [7, с.192]. Це була фундаментальна теза українофільсько-народницької доктрини. За свідченням Є.Х.Чикаленка, головним тест-критерієм була просто "любов до українського слова" та шире бажання його зберігати й розвивати, вболівання ж за інтересами демосу обов'язковим не було. Правда, одночасно він зауважує, що взагалі члени громади були "люди ідейні, віддані широко справі національного відродження українського народу" [17, с.5-6]. Але щодо характеру того відродження (культурного, економічного, політичного, державного) в громаді точилися дискусії.

Ретельна "фільтрація" у відбиранні нових членів мала своїм наслідком високу життєздатність обох громад-патріархів – і Старокиївської, й Одеської: моральність громадівців, як свідчать мемуари сучасників та поліцейські архіви, стояла надзвичайно високо; жодного зрадника чи провокатора громади в своїх лавах не мали [10, с.198-199].

Зібрання громади відбувалися раз на два тижні (звичайно у неділю на квартири Л.А.Смоленського). Офіційного голови в громаді не було, тому на засіданні головував хазяїн дому. На відміну від інших громад, на зібрання допускалися не тільки громадівці, але й їхня рідня та знайомі, тому були вони вельми велелюдними (до 50 душ). Цікаво, що в обох випадках (зібрання утаємничених чи дружні посиденьки) мались на увазі інтереси конспірації. Кошти громади складалися з щомісячних членських внесків за принципом прогресивного самообкладання (від 1 до 10 крб.); на початку кожного засідання читалося справоздання й називалися прізвища боржників.

Скарбничим, ідеологом, "душею і розумом" громади був Л.А.Смоленський; "міністром закордонних справ", що піклувався про зв'язок з іншими громадами та Галичиною й подавав інформацію про новини україністики, – М.Ф.Комаров; хранителем сталості організаційних традицій – М.І.Климович; "спонсором" видавничих підприємств – Є.Х.Чикаленко [17, с.5]. Беззаперечними лідерами громади були Л.А.Смоленський та М.Ф.Комаров – особи, що вельми різнилися своєю вдачею, поглядами, засобами впливу та, в решті решт, підсумками свого життя.

Цікаво, що між лідерами громади існувала істотна різниця в соціально-політичних переконаннях і взагалі в розумінні призначення громади. Л.А.Смоленський заявляв себе вірним прихильником М.П.Драгоманова, пропагуючи ідеали республікансько-федеративного устрою та еволюційно-демократичного соціалізму. Але одночасно сповідував певний фаталізм в оцінці перспектив національного відродження, стверджуючи, що "чи будемо ми працювати над відродженням української нації, чи ні, а вона таки воскресне, бо коли настане в Росії якась конституція чи взагалі свобода, то народ скористується цією свободою для свого відродження", й посилюючись на приклади національного пробудження слов'янських народів Австрійської імперії після революції 1848-1849 рр. [17, с.10-11]. Специфіку російської ситуації формулював досить парадоксально: "Доки буде деспотизм, доти народ наш буде темний, і уряд не в силі буде обрусити його, а коли настане політична воля і народ просвітиться, то він національно воскресне" [18, с.442]. Він мав рацію, слідом за М.П.Драгомановим вказуючи на взаємозв'язок політичних, соціальних та національних проблем, але йшов всупереч своєму кумиру, стверджуючи "філософію споглядання" замість "філософії творення". Щоправда, це не заважало йому з повагою ставитися до чужої копійної праці на ниві української культури. Висловлював, мабуть, еретичну думку з приводу поглядів ширших українофілів-ортодоксів, "будителів" та невтомних "чорноробів" на ниві національно-культурного відродження, які як своє кредо сповідували невпинну просвітницьку працю – хто з почуття "вини" національної, хто – шляхетсько-класової, хто – з свідомості "собачого обов'язку" перед рідним народом: "...Саме вже існування громади, хоч і без всякої роботи, має величезне значення: вона гуртує, підбадьорює людей, не дає замерти ідеї національного відродження" [17, с.8]. А тому, завершуючи засідання громади, говорив: "Ми разом повечеряли, а всяке "преломление хліба" і споживання вина в гурті

зближає людей і з'єднує їх, а це в високій мірі важливо, бо коли вся Україна покритється такими громадами, які й нічого не робитимуть, і коли настане такий час, що треба буде виступати організованим гуртом, то їм легше буде зговоритися, бо вони вже з'єднані" [17, с.7]. Як довели події напередодні революції 1905-1907 рр., це було дійсно так: з початком утворення українських політичних партій не довелося вигадувати й створювати якусь нову структуру, в кожному більш-менш значному українському місті вже існувала своя громада, а також в Петербурзі й Москві, й справа кристалізації партійно-політичної була тим самим поставлена на сталий ґрунт. Водночас ймовірно, що завдяки таким проповідям Смоленського в деяких з одеських лібералів та революціонерів загальноросійського напрямку склався скептично-погордливий погляд на громаду як на гурток, де тільки "п'ють, співають та журяться". Дискутуючи з цією спрощеною оцінкою, член Одеської громади С.М.Єгунова-Щербина доводила, що "у дійсності громада не тільки пила, співала й журилася, але була й великим культурним огнищем, де розвивалася і міцніла самосвідомість українців" [7, с.189]. І – додамо – тим самим забезпечувала тяглість і органічність українського руху.

Окрім свого радикалізму, Смоленський відзначався принциповістю й красномовством, був, за свідченнями мемуаристів, надзвичайно колоритною особистістю. За словами відомого російського літературознавця Д.М.Овсяннико-Куликовського, це була "людина виняткового розуму та обдарувань, глибокої щирості й кристально чистої душі, пафосом і пристрастю природженого трибуна викликав в пам'яті чарівний образ "палкого Віссаріона". Це був Белінський Одеської громади, та й, мабуть, усього тодішнього українофільства" [12 с.32]. "Один з найталановитіших людей, яких я в своїм житті стрівав", – говорить про нього в "Щоденнику" не занадто щедрий на найвищі ступені похвали Є.Х.Чикаленко [18, с.442]. Окрім магічного дару оратора, здатного навертати слухачів до нових ідей і поглядів, палкістю та переконливістю аргументів не в одну душу посіявши зерна прихильності до "української ідеї", Смоленський був також видатним викладачем-педагогом [12, с.367-368]. Що ще вражало його прихильників – це абсолютна відсутність честолюбного бажання "робити кар'єру". Показовим була його відмова в 1870-х рр. обійняти в Новоросійському університеті кафедру російської історії з посиланням на свою політичну "неблагонадійність" та небажання виглядати, подібно багатьом іншим, "хитроумним Одісеєм" [12, с.401-402]. З 1882 р., коли влада вже розпізнала його "українофільство" та "революційність" і позбавила можливості працювати в державних навчальних закладах, Смоленський викладав у приватних гімназіях. Написав, але не видрукував свою магістерську дисертацію "Боротьба Ольговичів і Мономаховичів". І взагалі літературного доробку по собі не залишив. "Наш Сократ", – називає його в "Спогадах" Чикаленко [17, с.9].

В 1900-1905 рр. Смоленський тяжко захворів та втратив здатність абстрактно мислити й розмовляти. В осінні дні 1905 р., коли після оголошення Маніфесту 17 жовтня Одесою прокотилася чорносотенна хвиля антисемітських погромів, під впливом нервового струсу розум до нього повернувся. В домі Смоленського найшла притулок і спасіння одна єврейська родина. Але пережите страхіття невдовзі призвело до загострення хвороби, й 11 листопада 1905 р. Смоленський помер [7, с.194].

Іншим лідером Одеської громади був М.Ф.Комаров – людина теж видатна, але цілком іншого складу. Це був типовий "український шістдесятник", культурник-українофіл. В студентські роки, що припали на добу "великих реформ" (юридичний факультет Харківського університету закінчив 1867 р.), займався "ходінням в народ", працював народним учителем на Харківщині, в 70-ті видавав серію науково-популярних книжок для народу ("Розмови про небо та землю" та ін.) Всім досвідом свого життя М.Ф.Комаров переконував опонентів (головним з яких був Л.А.Смоленський), що "без праці не буде й відродження, що треба збирати етнографічний матеріал, творити літературу у всіх її галузях, а особливо дидактичну для народу" [17, с.11].

Головною справою творчого життя Комарова було перше в українській науці професійне заняття бібліографією [8;5]. 1911 р. завершив дві фундаментальні праці – "Матеріали для біобібліографічного словника українських авторів" та "Бібліографічний покажчик українського друку", опублікувати які, на жаль, не встиг (рукописи, як вважають спеціалісти, загинули під час Другої світової війни). Продуктивно працював на полі української літературознавчої критики, фольклористики, лексикографії, перекладу. Показово, що свої народницькі уподобання він застосовував і в аналізі художніх творів, які для нього лише тоді

мали цінність, коли засвідчували певний загальнокультурний рівень автора та були відгуком на важливі проблеми суспільного життя; "мистецтво для мистецтва", громадську індиферентність поезії й прози рішуче заперечував. Але, інтуїтивно відчуваючи обмеженість власних літературних стереотипів, утримувався від відгуків на новаторство Лесі Українки та М.М.Коцюбинського. Йому більш імпонували такі традиціоналістські постаті української культури, як А.Я.Кониський, Б.Д.Грінченко, М.П.Старицький [4, с.58-264]. В останньому випадку симпатія була обопільною. Висловлюючи глибоке шанування, М.П.Старицький в 1892 р. писав йому: "... як не міряй гадками, а правдиво ширих звитяжців тільки й лишилося: Ви в Одесі, Русов в Харкові, Микола (М. В. Лисенко – С. Ч.) в Києві, Цвітковський в Пітері... та й уже, себе не лічачи" [16, с.490].

До праці в галузі української літератури Комаров навернув і своїх дітей (Богдана, Галину, Любов, Маргариту), й брата Олександра. Л.М. та М.М.Комарови входили в заснований в Одесі 1887 р. літературний гурток "Молода громада", що наслідував традиції київської "Плеяди".

До політизації українського руху в 1890-1900-х рр. М.Ф.Комаров ставився негативно, вважаючи єдність українського суспільства більшою цінністю, ніж його модерність. Неприхильно оцінював діяльність Русько-української радикальної партії в Східній Галичині, утвореної І.Франком та М.Павликом. Уникаючи прямої критики на адресу М.П.Драгоманова, до особи якого в Одеській громаді ставилися з побожністю, водночас критикував його учнів.

В своєму заповіті М.Ф.Комаров четверту частину свого спадку залишав українським організаціям [26, с.98]. Незважаючи на різницю в підходах до мети й засобів національного руху, і Л.А.Смоленський, і М.Ф.Комаров справили сильний та оригінальний вплив на українських активістів, політична соціалізація яких відбувалась в лавах Одеської громади наприкінці XIX – на початку XX ст. "Незабутні", – пише про них у своїх мемуарах Є.Х.Чикаленко [17, с.15].

В "активі" Одеської громади були: збір грошей на видавничу діяльність М.П.Драгоманова, в подальшому – виплата пенсії його вдові Людмилі Михайлівні; виховання дітей громадівця В.Г.Мальованого, що загинув у сибірському засланні; читання лекцій у Народній аудиторії, виступи з рефератами та концертами в Літературно-артистичному товаристві; видання журналу "По морю и по суше" (Одеса, 1896-1897, видавець – М.Ф.Комаров, редактори – О.І.Погибка, П.І.Климович); випуск "Словаря російсько-українського" (тт.1-4, Львів, 1893-98) при фінансовій допомозі Є.Х.Чикаленка. Над словником працювала спеціальна комісія громади – М.І.Климович, Є.Х.Чикаленко, О.О. та Г.О.Андрієвські, І.Л.Руденко, П.Злотчанський, О.І.Погибка та ін., й видано його було під колективним псевдонімом "М.Уманець і А.Спілка", що означало "М.Комаров та Одеська громада". По завершенню цієї фундаментальної праці була утворена бібліографічна комісія громади. Ймовірно, результати праці останньої були використанні при виданні цінних довідників М.Ф.Комарова: "Т.Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т.Шевченко" (1903), "Бібліографічний покажчик музичної й літературної діяльності М.В.Лисенка. 1868-1903" (1904), "Українська драматургія. Збірка бібліографічних знадобів до історії української драми і театру українського. 1815-1906" (1906). Щороку одеські громадівці відзначали роковини Т.Г.Шевченка. Так, 1898 р., як свідчить лист І.Л.Липи до М.М.Грінченко, це робилось публічно, в Народній аудиторії, де "...прилюдно казали про український народ, який "сознательно держат в невежестве", про українську мову, про те Чорне море, на якому стоїть Одеса, і про те, скільки в ньому козацької крові..., а про Шевченка – найбільше" [19, с.189]. Відзначали ювілеї видатних діячів української культури В.Б.Антоновича, Д.Л.Мордовцева та ін.

Таким чином, в 1890-ті рр. практична діяльність Одеської громади, незважаючи на теоретичний радикалізм деяких її діячів, не виходила за межі звичної для "старих" громад культурно-патріотичної сфери.

З 1897 р. діяльність громадівців-одеситів розгортається в межах Загальноукраїнської безпартійної демократичної організації нелегальної федеративної спілки автономних громад, студентських груп та індивідуальних членів, що ставили за мету національне відродження українців. На щорічних з'їздах організації делегатами від Одеси за звичаєм були

М.Ф.Комаров, І.М.Луценко, С.П.Шелухін. В серпні 1900 р. в Одесі відбувся черговий з'їзд [28, *арк.143*; 29, *арк.8*]. Як представник одеситів, М.Ф.Комаров був присутній на видатній події українського національного руху початку ХХ ст. – відкритті в Полтаві 30 серпня 1903 р. пам'ятника І.П.Котляревському й одночасному святкуванні 100-річчя новітньої української літератури. Це була перша публічна національна маніфестація українців Російської імперії. В 1904 р. на базі Загальноукраїнської організації було утворено Українську демократичну партію, в лави якої увійшла й Одеська громада. Після виходу з УДП лівого, неонародницького крила, що започаткувало Українську радикальну партію, Одеська громада також переживала часи розбрату й розкололася на "стару" й "молоду", але, що показово, обидві тяжіли до УДП. Після злиття в грудні 1905 р. УДП й УРП в Українську демократично-радикальну партію в Одесі було створено її губернський комітет. Свою діяльність одеські радикал-демократи провадили на підставі програми УДРП, що передбачала широке коло поступових загально-демократичних, національних, соціально-економічних вимог. Тактика партії була мирна та еволюційна.

Одеські громадівці організували 23 листопада 1905 р. перший в Російській імперії український мітинг (віче), на якому протягом чотирьох годин на рідній мові публічно пропагували нагальні питання національного руху, а есери, соціал-демократи, Бунд, поляки, литовці складали свої привітання. С.П.Шелухін виголосив промову про стосунки України з Московщиною, Д.Д.Сигаревич – про потребу відродження України, І.М.Луценко – про найближчі завдання українства. Промови було видруковано в пресі.

Саме одесити заснували першу на Україні "Просвіту" (затвердження статуту відбулося 25 листопада 1905 р.), що була однією з найбільш масових (540 членів) та дійових. Головою був І.М.Луценко, активними діячами – М.Ф.Комаров (він же – почесний член), С.П.Шелухін, Д.Д.Сигаревич, А.В.Ніковський, П.І.Климович, Ф.Г.Шульга. Невеликий членський внесок (1 крб. на рік) сприяв запису до "Просвіти" не тільки представників інтелігенції та заможних станів, але й робітників. Брала участь в "Просвіті" й студенти, в тому числі – єврейські. Метою товариства було: сприяння культурному розвитку українського народу шляхом видання книжок, брошур, періодики, відкриття бібліотек, читалень, книжкових магазинів, читання лекцій, рефератів, курсів українознавства, влаштування вистав та літературно-музичних вечорів, відкриття шкіл, просвітницьких і благодійних установ. З усіх вказаних напрямків одесити з властивою їм енергією й напором розгорнули вельми інтенсивну діяльність, про що свідчать численні факти зі справоздань у пресі. Вже в перший рік існування "Просвіта" при прямому сприянні радикал-демократів організувала наукову, літературну, вокально-музичну й драматичну секції, створила читальню з повним спектром українських періодичних видань з Росії, Галичини, Америки, заснувала наукову бібліотеку шляхом купівлі бібліотеки Л.А.Смоленського в 2000 томів у його вдови, організувала продаж літератури з українознавства на суму до 200 крб. на місяць, започаткувала "Одеську літературну спілку", сприяла виданню газет "Народна справа" й "Вісті". Намагалась відкрити українську школу й гімназію чи, принаймні, викладати українською мовою в уже існуючих, але нашттовхнулася на владні перепони й вирішила зібрані гроші (близько 500 крб.) надіслати Кам'янець-Подільській "Просвіті".

Пропагуючи ідею "просвітництва", С.П.Шелухін писав: "Просвіта" підняла дух українців, почуття їх національної й людської гідності, підвищила інтерес до свого народу, до своєї культури й літератури і, що стало вже для всіх очевидним, утворила в Одесі українське суспільство, з котрим уже рахуються, про котре вже говорять і котре повинні визнавати, чого раніш не було. Все це підвищило українців як у своїх власних очах, так і в очах чужих людей" [27, *с.316*]. Він підкреслював, що завдяки "Просвіті" "українська культура в Одесі перейшла на народне поле, перестала бути ділом невеличкого гуртка українських інтелігентів-патріотів, стає народною справою і вже зараз пустила парости" [25, *с.47*], вважаючи користь від "Просвіти", заснованих на підставах демократії й гуманізму, "очевидною" [27, *с.316-317*].

Одеські громадівці зробили свій внесок у справу розбудови рідної преси. Не їх вина, що через адміністративні утиски цей досвід не був дуже вдалим. Газета "Народна справа", вийшла 8 січня 1906 р. (видавець-редактор І.М.Луценко) та декларувала в своїй платформі, що "боронитиме інтереси селянства і робітників, рівні права усім пригнобленим народам Росії на їх національне, культурне і політичне життя, і особливо ж на права рідного, україн-

нського народу, буде кликати до єдності та до національного життя зручені та спольщені частини інтелігентної української громади", але на першому ж числі була заборонена. Їй на зміну 5 лютого 1906 р. прийшла газета "Вісті" (видавець-редактор Л.Шелухіна), на числі п'ятому заборонена адміністрацією. Найбільш цікавою публікацією в "Вістях" була стаття "Марксизм і націоналізм" (автор ховався під псевдонімом "N"), де з'ясувалася хибність позицій ортодоксального марксизму в національному питанні. Водночас одеські радикал-демократи на сторінках і української, й російської прогресивної преси пропагували своє бачення вирішення національного питання в Російській державі, заявляли протести проти утисків українського друкованого слова, підтримували рух за заснування кафедр українознавства в Київському, Харківському й Новоросійському університетах.

На виборах до I та II Державні думи блокувалися з кадетами та Спілкою повноправності євреїв; щоправда, укладений альянс не був безхмарним, про що свідчить інцидент на загальному зібранні демократичного блоку. Справа полягала в тому, що при розподілі місць виборців кадети пішли на поступки євреям за рахунок українців, порушивши тим самим попередню домовленість. Одинокі присутньому на зібранні члену УДРП справедливості вибороти не пощастило. Але одеські радикал-демократи зробили з цього корисний висновок: "...українцям не варто ні на кого покладатися, й самим піклуватися про себе" [24, с. 13-14].

В 1907 р., в умовах спаду революційних настроїв, згасання інтересу широкого загалу до політики й тяжіння до легальної культурно-просвітницької діяльності, УДРП ліквідується, а на зміну їй приходять нове утворення – "Товариство українських поступовців" (ТУП), до якого приєдналися також деякі українські кадети, українські соціал-демократи та безпартійні. Одеська громада УДРП перетворилася в громаду ТУП і підтримувала його головні заходи. Щоправда, стан справ у самій громаді був доволі непростий. Є.Х.Чикаленко, повернувшись 7 листопада 1909 р. з Одеси, занотував в "Щоденнику": "Сумно тепер там. Просив М.Ф.Комаря скликати громаду, але він каже, що тепер нема ніякої змоги зібрати, бо всі чисто розсварилися. І справді. Об'їхав я майже всіх, хто був ще в доісторичній Громаді, себто до 1905 р. С.П.Шелухін та І.М.Луценко страшенно лають М.Ф.Комаря, а особливо Ф.Г.Шульгу, кажуть, що він "почотний кадет", з яким ніякої української справи робити не можна. А Шульга каже, що Шелухин явно "тайний союзник" (тобто член "Союзу русского народа" – С.Ч.), з яким соромно бути в якій-небудь справі... Справа українська в Одесі зовсім не посувається. Досі в "Просвіті" можна було зібратися, читати реферати, давати концерти, а тепер напів-божевільний градоначальник Толмачов все те заборонив; тепер у "Просвіті" можна ставити тільки аматорські спектаклі та танцювати. Правда, торгують вони в "Просвіті" українськими книжками, але дуже мало, бо вона не цілий день відчинена і міститься в глухій кутку города, куди треба хіба навмисне йти за книжкою" [18, с. 94-95]. Таким чином, легальне українське життя в Одесі завмирало під тиском адміністративних репресій, серед яких важко було інколи розрізнити, що є трагедія, а що – фарс. Так, одного разу М.Ф.Комарову не дозволили читати реферат про П.О.Куліша, бо через невігластво в "українському питанні" адміністрація переплутала останнього з письменником І.Куликом, якого вважала "сепаратистом". Усе настирливіше забороняючи товариству вживати українську мову, вимагала вести зібрання на "общегосударственном языке" й іменувала українську мову в кращих традиціях Валуєвського циркуляра "несуществующим языком" [11, с. 20]. Нарешті, в листопаді 1909 р. Одеську "Просвіту" було закрито.

Але Одеська громада проіснувала-таки до 1917 р. та надіслала своїх делегатів на березневий (25-26) з'їзд ТУП у Києві – перший український з'їзд часів Великої революції, а в квітні zorganizувала в Одесі українське віче, де промовляли С.П.Шелухін, В.М.Чеховський, В.О.Голубович, відстоюючи ідею національно-територіальної автономії України в межах Російської федеративної республіки. І вже не за дружнім столом, а в вирі революційних дискусій з російською та єврейською демократією довелось одеським громадянам утверджувати тезу про те, що Херсонщина – "край предковично-український", а тому цілком логічним є включення її в межі майбутньої автономної України [6, с. 63-64]. Далі ж починається новий етап партійної диференціації і нова, цілком самостійна епоха в житті Одеської громади.

І на закінчення ще один аспект з історії Одеської громади. Це – ті кадри національного руху, які виховувались у її лавах. Не можна не згадати неординарні імена Є.Х.Чикаленка, І.Л.Липи, І.М.Луценка, С.П.Шелухіна, А.В.Ніковського...

Є.Х.Чикаленко – один з фундаторів УДРП та ТУП, видавець-меценат газети "Рада", автор надзвичайно цінних "Спогадів" та "Щоденника", за словами В.В.Дорошенка, "центральна постать передвоєнного життя на Великій Україні" [23, с.321; 21, с.684-685].

І.Л.Липа – один з засновників "Братерства тарасівців", а далі – "Братерства самостійників", в часи української революції – комісар м. Одеси, згодом – міністр віросповідань в уряді УНР.

І.М.Луценко – військовий лікар, особа дещо ексцентрична, прийшов до захоплення українством через його заперечення, бо спочатку був переконаний, що "людськість стремить до об'єднання, а не до роз'єднання", що українська мова – мертва і "ніщо в світі не відродить її", а майбуття людства – в есперанто [17, с.17]. В 1917 р. – один із ініціаторів українського військового руху та лідер Української партії самостійників-соціалістів.

С.П.Шелухін – юрист, активний діяч УДРП, згодом – Української партії соціалістів-федералістів, одна з помітних постатей в добу Центральної Ради і в добу Гетьманату, член української делегації на Паризькій мирній конференції, автор цікавих праць з історії українського права [22, с.695-696].

А.В.Ніковський – літературознавець, в 1913-1914 рр. – фактичний редактор газети "Рада"; спочатку симпатизував українським есерам, але з 1917 р. – активний діяч УДРП (УПСФ), редактор партійного органу "Нова рада", після повернення з еміграції – науковий співробітник ВУАН, в 1930 р. засуджений по справі "Спілки визволення України" [20, с.395-396].

Це – лише обриси видатних особистостей, кожен з яких в міру свого таланту, енергії та розуміння намагався бути корисним Україні й для кожного з яких Одеська громада була неповторною "малою вітчизною", необхідним щаблем в розвитку індивідуальної національної свідомості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович М. Коли постали громади? // Київська старовина. – 1998. – № 2. (Передрук з видання : Науковий збірник УВАН у США-Нью-Йорк, 1977. – Т.3).
2. Болдирев О.В. Одеська громада 70-х років XIX ст. // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму. – К.; Запоріжжя, 1991.
3. Болдирев О.В. Перша спроба організації української політичної партії // Український історичний журнал. – 1995. – № 6.
4. Грицюта М.С. Михайло Комаров (1844-1913) // Історія української літературної критики : Дожовтневий період. – К., 1988.
5. Гуменюк М.П. М.Ф.Комаров // Українські бібліографи XIX – початку XX ст. : Нариси про життя та діяльність. – Х., 1969.
6. Дорошенко Д. Історія України : 1917-1923 рр. – Т.1 : Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932.
7. Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років : Спомини // За сто літ. – ДВУ, 1928. – Кн.2.
8. Зленко Г.Д. Комаров М.Ф. // Українська літературна енциклопедія. – Т.2. – К., 1990.
9. Катренко А. Одеська громада 70-90-х років XIX ст. // Київська старовина. – 1998. – № 2.
10. Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992.
11. Лисенко О.В. "Просвіти" Наддніпрянської України у дожовтневий період. – К., 1990.
12. Овсянко-Куликовський Д.Н. Литературно-критические работы : В 2-х томах. – Т.2. – М., 1989.
13. Рябінін-Скляревський О. З життя Одеської громади 1880-х років // За сто літ. – 1929. – № 4.
14. Рябінін-Скляревський О. З революційного руху 1870-х рр. : Одеська громада 1870-х рр. // Україна. – 1926. – Кн.5.
15. Слабченко М. Культурно-наукове життя Одеси в 1914-24 рр. // Україна. – 1925. – Кн.5.
16. Старицький М. Твори: В 6-ти томах. – Т.6. – К., 1990.
17. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Ч.2. – Львів, 1925.
18. Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). – Львів, 1931.
19. Т.Г.Шевченко в епістолярії відділу рукописів ЦНБ АН УРСР. – К., 1966.
20. Чмырь С. Ніковський А.В. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX в. : Энциклопедия. – М., 1996.
21. Чмырь С. Чикаленко Е.Х. // Там же.
22. Чмырь С. Шелухин С.П. // Там же.

23. Літопис Червоної калини. – Львів, 1931. – № 4.
24. Рідний край. – Полтава, 1906. – № 14.
25. Україна. – К., 1907. – Т.І.
26. Украинская жизнь. – М., 1913. – № 9.
27. Украинский вестник. – СПб., 1906. – № 5.
28. Державний архів Російської Федерації. – Ф.102, ДП, ОВ. – Оп.1898. – Спр.150. – Ч.2.
29. Там же. – Спр.151.